

V. URBUTIS

NAUJASIS BRODOVSKIS

Jakobas Brodovskis, arba, lietuviškai sakant, Jokūbas Bradauskas – tai neginčijamai žymiausias senosios rankraštinės lietuvių leksikografijos atstovas. Jo darbu, nors nespausdintu ir net galutinai nesuredaguotu, naudojosi vėlesnių, spausdintų, žodynų sudarytojai, be to, atskirai buvo skelbiami žodžių vartojimo iliustruojamaisiais pavyzdžiais ėję tautosakiniai posakiai (pirmiausia tai darė A. Šleicheris, o jau mūsų laikais ir visiškai išsamiai – J. Lebedys). Mažiau kam žinoma, kad be XVIII a. pirmosios pusės Brodovskio – juo čia suprantamas iki šiol išlikęs stambus vokiečių–lietuvių kalbų žodynas (mažesnės lie.–vok. dalies likimas tuo tarpu neaiškus) – yra dar kitas, vėlesnis jam labai artimas rankraštinis vokiečių–lietuvių kalbų žodynas, su kuriuo toliau ir supažindinama.

Šiuo metu apie rūpimą žodyną galima spręsti tiktai iš likusių jo fragmentų – keleto atskirų raidžių ištisinių tekstų. Rankraštis yra Lietuvos TSR Mokslų Akademijos Centrinės bibliotekos rankraščių skyriuje. Didžioji dalis (151 lapas) laikoma sykiu su visu kitu L. Rėzos rankraštiniu palikimu (kuriame, be kita ko, išliko ir svarbiausieji senieji rankraštiniai žodynai – *Lexicon Lithuanicum*, dvitomis *Clavis Germanico-Lithuana*, Brodovskis) ir turi signatūrą F 137-12. Žymiai mažesnė rankraščio dalis – tiktai 12 lapų pluoštas, apimantis B raidės pirmuosius 24 puslapius – į rankraštyną yra patekusi (ar aprašyta) gerokai vėliau, vos prieš keletą metų, ir atsidūrusi sykiu su dalimi dar vieno rankraštinio žodyno (irgi buvusio L. Rėzos palikime) visai kitame fonde, sign. 15-434 (lp. 41–52). Rankraščio senoji (paties sudarytojo) paginacija ne ištisinė: kiekvienos raidės puslapiai skaičiuojami atskirai, ir tik I ir J raidžių – kartu. B raidės yra 99 numeruoti puslapiai (paskutinis puslapis nepilnas, be to, dešinė to lapo pusė – joje teksto tikriausiai nebuvo – visai nuplėšta). Palyginimui galima pasakyti, kad maždaug tokio pat formato Brodovskio vok.–lie. žodyne B raidės žodžiai užima 125 puslapius (p. 181–305). D raidės teksto yra 39 p. (toliau dar eina to paties pluošto 5 nepaginuoti tušti puslapiai), Brodovskio – 58^{1/2} p. (p. 317–375); G – 69 p. (paskutiniojo tik gera pusė), Brodovskio – 100 p. (p. 516–615); H – 93 p. (paskutiniojo irgi tik gera pusė, toliau – 3 tušti), Brodovskio – bemaž 120 p. (p. 616–735); I ir J – 15 p. (toliau – 1 tuščias), Brodovskio – arti 30 p. (p. 735–765). Tad iš viso yra išlikę

be defektų 6 raidžių tekstai, kartu sudarantys 314 puslapių (Brodovskio žodyne toms raidėms tenka kiek daugiau vietos – per 433 puslapius). Titulinio lapo nėra, kur kitur irgi nenurodyta nei žodyno sudarytojo, nei pavadinimo, nei rašymo vietos ir laiko.

Jau vien iš teksto formos, jo ypatingo komponavimo puslapyje matyti, kad tai ne baigtas žodynas, o veikiau tik jo apmatai. Prieš rašant lapai išilgai perlenkti pusiau ir rašyta tiktai kairėje kiekvieno puslapio pusėje, o visa dešinė pusė palikta tuščia, kad žodyną vėliau būtų galima tobulinti bei plėsti, o svarbiausia – prirašyti lietuviškąją dalį ir tų labai dažnų straipsnių, kurių iš sykio (pirmojoje redakcijoje) duota tiktai vokiškoji dalis. Vėlesnių priedašų žodyne vietomis iš tiesų yra, bet apie juos – ir kalba vėlesnė. Pirma reikia susipažinti su pagrindiniu, iš sykio surašytu žodyno tekstu.

Vos pavarčius žodyną, pasidomėjus jo straipsnių lietuviškąja dalimi, nesunku įžvelgti kuo glaudžiausią sąsają su Brodovskiu. Tad patogiausia jį ir charakterizuoti, vis gretinant su Brodovskiu. Tik reikia pasakyti, kad toks gretinimas šiuo tarpu, kol Brodovskis dar nepublikuotas ir nesudaryta jo lietuviškų žodžių rodyklė, nėra visai lengvas darbas, ką sakant dėl atskirų dalykų originalumo, kartais galima ir apsirikti. Mat pirma einanti vokiškoji straipsnių dalis gerokai skiriasi nuo Brodovskio. Ir ne tik tuo, kad įtraukta daug naujų antraštinių žodžių. Neretai nesilaikoma Brodovskio (toliau tradiciškai trumpinama B) vokiečių kalbos žodžių rašybos (kartais – ir fonetikos ar morfologijos) varianto, o sykiu su parašymu keičiasi naujajame žodyne (toliau trumpinama B¹) ir alfabetinė straipsnių vieta, plg. *Haacke* B 616 ir *Haken* B¹ h7; *Haaffen Prieplauka, Prieirra* vid *Haffen* B 616, nurodyto žiūrėti *Haffen*, deja, savo vietoje nėra, tik yra dar *Hafe des Meeres Pakruša Jurū Ezech* 25, 16 B 620, o B¹ visa tai atstoja *Hafen | : für die Schiffe: | Pakruša Jurū Ezech* 25, 16 h5; *Haber* B 619 – *Hafer* B¹ h5. Iš dalies nesutampa net pati alfabetinė raidžių eilė. Pavyzdžiui, palikus nuošaliui pasitaikančias išimtis, galima konstatuoti, kad umliautinės balsės B traktuojamos kaip paprastosios, o B¹ – kaip atsakančių paprastųjų balsių ir e junginiai, todėl toks *Dämmen* B¹ eina žymiai pirmiau (d2) negu *Damm* (d4), o ne betarpiškai po pastarojo, kaip kad buvo B; po *Hodensack* B¹ h76 eina žodžiai nuo *Höchlich* iki *Höfchen* ir tik po jų *Hof* h77; dar plg. *Huhn* ar *Hund* B¹ h88 ir *Hühnchen* h86 ar *Hündin* h87. B neskyrė I ir J ir abiejų raidžių žodžius dėjo pramaišomis, B¹ – jau atskirta, tik J žodžiai nepradėti rašyti naujame lape (ir su atskira paginacija), kaip kad visų kitų raidžių. Su skirtinga B¹ sandara kartais susijęs ir dalies B žodžių praleidimas. Ryški tendencija atsisakyti priešdėlinių vokiečių kalbos veiksmažodžių: su *dahin* vietoj trijų puslapių (B 321–324) yra tik 7 eilutės (B¹ d3); be prielinksnio *herab* (su biblinėmis citatomis), B 665–667 pateikia dar porą puslapių veiksmažodžių su *herab* (nuo *Herab beruffen nuwadint'* iki (*Herab*)¹ *ziehen nutraukti*) ir pabaigoje dar lotyniškai prideda pastabą, kad taip su *Nu* ar

žemj̄n iš atsakančių paprastųjų veiksmažodžių sudaromi ir visi kiti kompozitai, B¹ h31 tenkinasi redukuotu prielinksnio (ir priešdėlio) straipsniu ir vien apibendrinamąja pastaba (jau vokiška) dėl veiksmažodžių su *herab* ir jų vertimo: *Herab žemj̄n. nu. Alle mit herab z̄samengefetzten Zeitwörter, deren es eine große Menge giebt, werden im Litthauifchen | :wie im Deutschen: | durch das eigentliche Stamverbum mit der praefigirten Partikel žemj̄n oder nu gegeben.* Dar galima priminti, kad B, nors šiaip jau alfabetinės sandaros žodynas, turi bent kiek ir teminio žodyno elementų; pavyzdžiui, po amatininko bendrojo pavadinimo B 631–633 alfabetiškai pateikiamas ilgas sąrašas įvairiausių amatininkų ir iš dalies dar kitokių profesinių asmenų pavadinimų (daugumas iš jų, beje, atsakančiose vietose įrašyti ir kaip savarankiški žodyno straipsniai); B¹ griežčiau laikomasi alfabetinės tvarkos ir tokių teminių grupių dažniausiai atsisakoma, todėl B¹ h15 yra tiktai *Handwerker Remefninks*. Griežtesnės alfabetinės tvarkos labai atsisakoma ir lizdinio žodžių grupavimo, B labiausiai taikyto dūriniam (kartais – ir kitiems giminiškiems žodžiams): jie nebetelkiami prie pamatinio žodžio (bendrosios pradinės dalies vietoje rašant brūkšnį), o dedami visiškai skyrium į jiems prideramą vietą bendrojoje alfabetinėje rikiuotėje. B¹ pastangos viską pateikti alfabetiškai savarankiškais straipsniais net aiškiai perdėtos: keliareikšmiai žodžiai dažnai suskaidomi į keletą straipsnių ir formaliai surašomi tarsi kokie homonimai (po vienodų antraštinių žodžių skliausteliuose arba kartais ir be jų vokiškai labai trumpai – koku sinonimu, nurodant reikšmės sferą, dažniausią kontekstą ar pan. – orientuojama, kuri reikšmė turima galvoje).

Nuo formos sukant arčiau prie turinio, ypač prie lietuviškosios pagrindinio teksto dalies, galima konstatuoti, kad čia labai dažnas B¹ visiškas sutapimas su B. Iš daugelio sutampančių straipsnių pavyzdžiu tebūnie kad ir šis: *Beschmutzen Ap-Jß-Sutepti. Apvalkioti. Jßpuißiti. Sudarkÿti. Sumurkßtinti, Sumurkßnóti Jßbiaurinti. Aprainóti, apturßinti. B 229. – Beschmutzen ap- fu- ißtepti, apwalkiotti, ißpuißiti, sudarkÿti, sumurkßtinti, sumurkßnóti, ißbiaurinti, aprainóti, apturßinti. B¹ b45.* Juo straipsniai mažesni, juo dažniau jie sutampa; platesniuose straipsniuose labiau galima laukti įvairių nukrypimų, ypač trumpinimo, praleidimų. Kartais B¹ straipsniai tiek daug paprastesni, kad iš viso nebeaišku, ar esama kokio priklausymo nuo B; pavyzdžiui, vietoj: *Jgel. Dēle ist ein langer Wurm der sich einfaugt, lebt im Waßer Ežÿs Lev 11, 30 Efa 14, 23. c. 34, 11. vid SchwimmJgel. Bublÿs Efa 34, 15. recti^{us} Baublÿs heift ein Rohrdēmel. B 749* yra tiktai: *Igel Dēle.* B¹ il. Šiaip jau bemaž visų B¹ straipsnių, turinčių lietuviškąją dalį, ryšys su B nekelia abejonių. Dažnai lietuviškieji reikšmės atliepiniai perimami tie patys, tik surašomi tvarkingiau, vienodžiau, glausčiau; pavyzdžiui, straipsnis *Belfern Weblenti, Lojóti Die Hunde belfern Ambrije,*

¹ Čia ir toliau vietoj B brūkšnio, atstojančio prieš tai įrašytą žodį ar jo priekinę dalį, atstojamasis segmentas pateikiamas skliausteliuose.

Werwin, Breßi, Lofnoj šc *Schunnÿczei* vid *Bellen* B 215 taip suredaguojamas (praleidžiant ir nebūtiną kito artimo žodžio nurodymą): *Belfern weblenti, lojóti, ambritti, wirwinti, breßiti, lofnoti*. B¹ b33. Ir išlaikant visus lietuviškuosius atliepinius, straipsniai gali būti žymiai redukuoti, kai iš jų pašalinami po dalies antraštinių žodžių ėję lotyniški reikšmės atliepiniai, praleidžiami prie lietuviškųjų žodžių, iliustracinių posakių ar žodžių junginių buvę biblijos atsakančių vietų nurodymai arba nebekartojamos ir pačios biblijos citatos; pavyzdžiui, *Hochzeit Swodba* straipsnis, B užėmęs 24 eilutes arba bemaž pusę puslapio (net atmetus jam subordinuotus dūrinius su *Hochzeit-*, B¹ padarytus savarankiškais straipsniais), šitaip redukuotas, B¹ h75 beturi vos 6 trumputes (ne per visą puslapio plotį, o tik iki vidurio rašytas) eilutes: iš daugelio biblijos citatų (vokiškai ir lietuviškai) palikta tik *Hochzeit machen Swodba kelti*, ir jau be biblijos nurodymo (gal todėl, kad tai iš tiesų ne koks specifinis biblinis, o visai įprastinis, liaudinis lietuvių kalbos žodžių junginys), tačiau pakartotos visos trys B buvusios patarlės. Tai labai būdinga tendencija: B¹ pagrindinio teksto (žodyno apmatų) sudarytojas linkęs siaurinti orientavimąsi į bibliją (mažina biblijos nuorodų ir citatų, dalyje straipsnių jų visai atsisako), tačiau stengiasi išlaikyti visus B tautosakinius pavyzdžius. O tautosakos dalykėlių, kaip žinome, B prikaišiota daug, kartais net ten, kur leksikografiškai tai vargiai tikslinga (pavyzdžiui, kai vokiškame atliepinyje ar paaiškinime visai nėra to žodžio, kuriam skirtas žodyno straipsnis). B¹ tautosakos dalykėliai paprastai tik kiek drausmingiau straipsnio viduje (dažniausiai pabaigoje) išdėstomi, griežčiau atskiriami nuo kitų pavyzdžių, patarlės ir priežodžiai savo ruožtu nebeina pramaišomis su mįslėmis, minklėmis ar dainų ištraukomis, o skyrium nuo jų (ir dažnai dar turi romėniškus eilės numerius); mažiau varžomasi dėl tautosakos elementų vokiškosios dalies – ji kartais trumpinama ar šiaip gerokai paredaguojama (plg. tautosakos pavyzdžių pateikimą straipsniuose *Behaufung* B 208 ir B¹ b26, *Dach* B 318 ir B¹ d2 ir kt.).

Lietuviškų atliepinių, o kartais ir ištisių straipsnių neperkėlimas iš B į B¹ bent kiek yra susijęs su kitoniška tų žodynų sandara; tai galėtų iliustruoti, pavyzdžiui, toks sudėtinio (kelialypio) straipsnio pavertimas vientisiniu:

Haftig Stropjeÿ, Umaru, ßauneyÿ, Rankßczeÿ. Statmarkajÿ.

– *ger Rankstus, Staigus, Szaunus.*

– *Mensch purstus žmógus.* B 640.

Haftig rankstus, staigus ßaunus, purstus. B¹ h19.

Dalies B straipsnių nedėjimo į B¹ pagrindinė priežastis turėtų būti kitokių leksikos atrankos principų laikymasis, tik nežinia, kiek čia esama savarankiškos atrankos ir kiek paprasčiausio nusižiūrėjimo į kokį kitą žodyną (ar ir keletą žodynų) su vokišku žodžių registru. B gana daug tikrinių žodžių, ypač ryškus bibliinių asmenvardžių ir vietovardžių perkrovimas. B¹ iš bibliinių vardų likę tik patys dažnieji, ir tų pačių straipsniai paprastai striukesni – neperkeliama iš B ten neretai buvę vardų pirminės

motyvacijos vokiški nusakymai, vietų biblijoje nurodymai ar dar kas kita. Mažiau krinta į akį kitoniškų tikrinių žodžių apmažinimas (nebėra, pavyzdžiui, *Berlin* iš B 223). Vienodai su tikriniais žodžiais veikiausiai traktuojami ir tautovardžiai sykiu su jų vediniais: praleidžiama, pavyzdžiui, *Holländer Ullendras (Hollän)disch ullendrißkaÿ (Hollän)discher ullendrißkas (Hollän) (discher) Käse (ullendrißkas) Kėžas* B 722, nors papildomai įrašoma – be lietuviško atliepinio – *Holländerei* B¹ h80. Principinio pobūdžio gal dar galėtų būti dalies vulgarizmo praleidimas, tokių kaip *Bescheißen einen, Apßikti, apdérgti* sykiu su keletu kitų susijusių straipsnių iš B 226, taip pat deminutyvų nebedavimas, plg. *Hirtelein. Kerdžėlus, Kerdžuk's* B 713, vienur kitur konstatuojamas vokiečių kalbos provincializmas (tarp jų ir lituanizmas) atsisakymas, pvz.: *(Hirten) Mergel Pieméne, Piemenaitė* B 713 (plg. *Mergel Mergajte, Mergéle* B 910). Kiti straipsniai, B turėję lietuviškus atliepinius, gal praleisti daugiau ar mažiau atsitiktinai; B¹ nėra, pavyzdžiui, net keletu dūrinių su *Haupt-* (nors įrašyta daug naujų) iš B 644: – *Schedel. – Scheitel Mùmũ, Wirßune Galwôs, Kiauße; – Schleyer. Nomét's, Raißtis, Rißgalwis; – Schoß Pagalwes vid Kopf Schoß; – Schwindel. Galwôs Apdukummas, Swaigulÿs; – Tüchlein Galvôs Sképėta; – Waßer Didde Uppe. Gen 2, 10. Wÿraufi Uppe. – Winde Galwos Sukkummas* taip pat trūksta *Hirtin Kerdžuvene*. B 713 ir t. t. Dažnai praleidžiami vokiečių kalbos žodžiai, B likę be lietuviško vertimo: nėra *Bergefisch, (Berg)kraut* ir dar keletu dūrinių su *Berg-* iš B 222, *(Haupt)Mußter* ir *-Schrift* iš B 644 ir kitų, nors pakartojami (irgi be vertimo) *Beschränken* (ir dar pora vedinių) B 230, B¹ b45, *Hoffentlich* B 719, B¹ h78 ir kt.

Retai kada pasitaiko, kad vokiečių kalbos žodžiai, B jau turėję lietuviškus atliepinius, B¹ būtų pateikiami be vertimo. Bemaž visais atvejais atliepinių, rodos, atsisakyta todėl, kad jais iš tiesų vargiai buvo galima tenkintis arba dėl nesuvienodintos (ar apskritai svetimos) formos, pvz.: *Demant. Dÿamant's Exod 28, 18 Demant's Hiob 28, 17. Jer 17, 1 Ezech 3, 9 c 28, 13 Zach 7, 12.* B 343, *Diamant* vid *Demant. Dimantai* B 346 ir tiktai *Diamant* B¹ d14, arba dėl iškraipymų, nesuprantamų vietų, pvz.: *(Haupt)Fluß Galwôs Telekėjimas* ir *Hauptfluß | :Kopffluß: |* B¹ h22, arba dėl semantinio neatitikimo, pvz.: *(Holtz)Bock insect Erke, Erkele* B 723 ir *Holzbock | :eine Art Käfer: |* B¹ h81 (vokiškai taip paprastai vadinamas *Cerambyx* L. ar bent jau *Cerambycidae* šeimos medieną gadinantis vabalas, o lie. *erkė* tokia reikšme nepažįstamas). Dėl žodyno sandaros keitimo vieno kito žodžio vertimas irgi galėjo arba netyčia likti nepastebėtas, arba pasirodyti esąs nereikalingas (pavyzdžiui, nuorodiniuose straipsniuose, plg. *Hauptgeld* pateikimą B 643 ir B¹ h22).

Dažnesni atvejai, kai platesnę lietuviškąją dalį turinčiuose straipsniuose dalis atliepinių (ar jų variantų) praleidžiama. Tokią atranką visų pirma gal reikėtų aiškinti norminamosiomis pastangomis, pvz.: *(Haupt)Küßen l Pfühl. Priedgalwis l. Priegalwis l. Padußka l. Perina.* B 643. – *Hauptküßfen d. i. Kopfküßfen Priegal-*

wis. B¹ h23 (dar plg. (*Haupt*)*Pfühl* vid *Haupt Küßen*. B 644 – *Hauptpfühl* | : *Kopfpfühl*: | *Priegalwis* B¹ h23); *Julius* l. *Heu Monath*. *Liepinnis*, *Liepos Menū*, *Liepžidis* B 762 – *Julius* | :*Heumonat*: | *Liepinnis* B¹ i/j14 (panašiai *Junius* B 765 ir B¹ i/j15, tačiau visiško nuoseklumo stinga – straipsnyje *Brachmonat*. *Junius*, *Pudimo Menū*, *Semeninis*, *Semenojis*, *Sejôs Menū*, *Mieβlinis*. B¹ b47 palikti visi B 283 buvę atliepiniai). Norminamosios tendencijos viena iš apraiškų būtų galima laikyti germanizmų šalinimą iš sinoniminių atliepinių tarpo, pvz.: (*Gans*)*Stall* žafiū *Twartas*, *Stáldas*. *Žafinýčzia* B 519 – *Gänsestall* Žafiū *Twartas*, *Žafinýčzia*. B¹ g2; (*Hand*)*Becken Praufstuwe*, *Békis* B 628 – *Handbecken Praufstuwe*. B¹ h13 (pašalinami, suprantama, ne visi germanizmai, plg. *Becker Békere*... B¹ b15). Veikiausiai eufemistiniais sumetimais atsisakyta vieno kito vulgarizmo; pvz., s. v. *Heimlich* B 656 yra – *Gemach žokáda*. 2 *Reg* 10, 27 *Wykadas*, *Užnarwe*, *Sžikkininkas Reikawiete*, *Sžikkinýčze*, o B¹ h35 – tikrai *Heimliches Gemach Zokada* 2 *Reg* 10, 27, *Wýkadas*, *Užnarwe*, *Reikawiete*. Dar kiti atliepiniai galėjo pasirodyti ne visai tinkami dėl reikšmės – arba per plačios, pvz.: *Dolch*, *Stulgis*, *Diekýs*, *Peilis*, B 354 – *Dolch*. *Stulgis*, *Diekýs*. B¹ d20; (*Hühner*) *Laus Wēwēfas*, *Utele* B 728 – *Hühnerlaus Wēwēfas* B¹ h86, arba per siaurės, pvz.: *Hain*. *Girre* *Gen* 12, 6, *Girraite Judit* 3, 10, *Tarp Kalnis*, *Aužolin's Gójas*. B 622 – *Hain Girre*, *Girraite Judit* 3, 10, *Gójas*. B¹ h7; (*Haupt*) *Stadt Wyraufas Miestas* *Gen* 23, 2 etc. *Didžaufas (Miestas)* *Gen* 35, 27 etc B 644 – *Hauptstadt wýraufas Miestas* *Gen* 23, 2 B¹ h25.

Pereinant prie papildymų, kitaip sakant, prie tų B¹ žodžių, kurių neturi B, pirmiausia reikia konstatuoti, kad bemaž visi papildymai susitelkę vokiškojoje dalyje: į žodžių registrą įtraukta daugybė vokiečių kalbos žodžių (neretai su trumpomis vokiškomis užuominomis dėl žodžio ar jo atskiro semantinio varianto reikšmės), nesančių B, tačiau visi jie, išskyrus labai retas išimtis, palikti be lietuviškų atliepinių. Dažname puslapyje trumpučiai vienpusiai straipsniai sudaro aiškia daugumą, ir iš jų tik apyrečiai išsiskiria dvipusiai straipsniai su toliau į dešinę prasikišančia lietuviškąja dalimi, paprastai paimta iš B. Naujieji (palyginti su B) vokiečių kalbos žodžiai kilmės, darybos ar koku kitu atžvilgiu gali būti, suprantama, kuo įvairiausi, pvz.: *Beißker* | :*Fisch*: | , *Deffert*, *Dotterblume*, *Gäse* | : *ein Fisch*: | (kitoje vietoje dar: *Jäse*, *Gäse* | : *ein Fisch*: | *d. i. Alant*) ir t. t. Tačiau ypač ryškios papildomų dūrinių serijos su vienodais pirmaisiais sandais. Pavyzdžiui, B¹ h71 t. yra per 40 antraštinių žodžių bei formų su *Hirsch*-, o B 712 – vos penketas tokių dūrinių, bet lietuviškų žodžių, deja, B¹ nepridėta nė vieno; panašiai su dūriniais, turinčiais *Haupt*-: vietoj gero vieno puslapio (B 643 t.) jie jau užima daugiau kaip puspenkto puslapio (B¹ h21–26), ir maždaug iš pusšimčio kiekviename puslapyje telpančių straipsnių (tiek paprastai puslapyje ir eilučių) tikrai keletas yra su lietuviškais atliepiniais, perimtais iš B (o B¹ h24 iš 48 straipsnių su atliepiniais yra vos vienas).

Naujų dvipusių straipsnių (vadinasi, ir su lietuviškąja dalimi), normaliai įrašytu savo alfabetinėje vietoje, pasitaiko, kaip jau užsiminta, labai retai. Tokių ne iš B paimtų straipsnių pavyzdžiais galima, rodos, laikyti kad ir šiuos: *Beitzen* / : *mit fressenden Sachen*: / *willoti*. B¹ b29 (įterpta tarp kitų dviejų *Beitzen*, pakartotų iš B 211); *Bemüßfigen* / : *sich einer Sache*: / *atfikrapinti, atfiwalniti*. b34; *Bengel* / : *Prügel*: / *Drimmelis, io, m.* b35 (kableliai, kilm. galūnė ir vyr. gim. rodiklis *m.* tamsesniu rašalu, tad veikiausiai vėliau prirašyta); *Beschoßen find. Szowimo papratęs buti*. b46; *Handeisen Lēles* h13; *Hinterbein* / : *Hinterfuß*: / *Pasturkojas*. h66; *Hof* / : *um den Mond*: / *Drignis, Baltūmas – Rats – Drikke apie Mēnesi* h77 (plg. *Monds Hoff Drigna Drikkas*. B 922; vis dėlto B¹ savarankiškumas šioje vietoje, nepriklausymas nuo Brodovskio labai abejotinas: bent jau iš B lie. – vok. dalies yra žinomi *drignis* LKŽ II² 709 s. v. 2 *drignis, Drikė apie mėnesį* 711 s. v. 2 *drikė*, – tą žodį, beje, LKŽ tik ir pažįsta iš B, – *Baltumas aplink mėnesį* I² 621 s. v. 2 *báltumas* – pastarasis žodis reikšme „drignė“ irgi tikrai iš B; kito *Hof* atliepiniai B¹ ištisai paimti iš B 718). Kaip matyti, sudarytojui pačiam parinkti tinkamų atliepinių sekasi ne kažin kaip, ne sykį šlubuoja forma, o vok. *Bengel* „Prügel“ suporuoti su lie. *drimmelis* vargu ar leidžia šių žodžių reikšmė (juo labiau, kad čia aiškiai norėta skirti nuo homoniminio straipsnio su lietuviškąja dalimi, perimta iš B 217: *Bengel* / : *grober Mensch*: / *Glupas, Suirrelis, Dewynschonis, diddis Tellok's, Pertifelis*. B¹ b35).

Vokiečių kalbos žodžių be lietuviškų atliepinių B palyginti ne tiek jau daug, todėl suprantama, kodėl B¹ bemaž visai nepasitaiko tokių žodžių vertimo pavyzdžių. Galima pacituoti nebent *Befiegeln appéczweti*. B¹ b47 vietoj *Befieglen 4 Efr 6,5* B 232; čia veiksmažodis veikiausiai paties autoriaus nevykusiai susidarytas šalia daiktavardžio *pečvietis* ar *pečvietė*, gerai neprisiminus kitų vartoto (-) *pečvietyti*. Be to, lietuviškoji dalis keletu atvejų yra atsiradusi, nuorodinį straipsnį keičiant savarankišku, pvz.: *Bemittelt* vid *Reich*. B 217 – *Bemittelt turtingas, pinigūtas, bagotas* B¹ b34 (B nurodyto straipsnio lietuviškoji dalis ne visai tokia: *Reich... adj. bagótas, turrÿs, passiturrÿs, apsiējes, wifso pilnas lobjotas, turtingas* B 1009); *Hintere* vid *Hindere l. Aars*. B 708 – *Hintere* / : *der*: / *Subbinÿs*. B¹ h66 (plg. *Hindere Bullis... B 702*).

Nedaug tėra ir tokių straipsnių, kur iš B paimta lietuviškoji dalis būtų papildyta dar kitais atliepiniais, pvz.: *Bemercken Priffidingti, Patiemiti Er bemercket über diese Wort. Jis patiemÿ prie šitū žodžiū*. B – *Bemercken* / : *anmerken*: / *prifidingti, patiemiti, numanÿti, ifidaboti*. B¹ b34; *Dame Panna, Jumprowa, merga*. B 324 – *Dame* / : *Frau*: / *Panna, Jumprowa, Merga, Župone*. B¹ d4; panašiai *Dachschindel Balana, Dronÿczia* B¹ d2 turi, rodos, pridėtinį *Balana*. Taip pat didelė retenybė, kad jau buvusio atliepinio vietoje būtų įrašomas koks kitas žodis, pvz.: *Benedicten Wurtzel Bendikszaknis* B 217 – *Bendikswurz* / : *herba*: / *Dÿg = Žoles*,

liū. B¹ b35 (vietoj vertinio atsiradęs *dygžolės* „Geum urbanum L, geltonoji žiogna-gė“ – tikriausiai gyvas ano meto Mažosios Lietuvos žodis, nes buvo pakliuvęs ir į K. G. Hageno 1818 m. Prūsų augalų aprašą; vėlesniame K. J. Jakobio augalų pavadinimų sąrašė irgi yra *dygžolė*, tik kita reikšme – „Datura stramonium L., dur-naropė, dyguldagis“, žr. Mit II 138). Atliepinio keitimą (kitu variantu) ar tik perdir-bimą gali iliustruoti *Befemer Bēzmeris, Swartis, Banktas*. B 231 – *Befemer Bez-menis, Swartis, Banktas*. B¹ b47 (Brodovskio *bēzmeris* „buožė“, iš kitų šaltinių kol kas nežinomas, veikiausiai yra, kaip ir la. trm. *bezmērs*, atėjęs per vokiečių kalbą, plg. v. v. ž. *bes(e)mer* „d. p.“, skirtingai nuo įprastinio *bezmēnas*, atsiradusio iš slavų kalbose paplitusio to paties žodžio klajūno kito varianto).

Pagrindinio teksto sudarytojui priklauso, sprendžiant iš rašysenos, ir tie keletas pavienių lietuvių kalbos žodžių, kurie vėliau atsakančiuose straipsniuose įrašyti pieš-tuku. Dažniau tai lietuviški atliepiniai jų visai neturėjusiems papildomiesiems (pa-lyginti su B) straipsniams, pvz.: *Dämpfig idufes* B¹ d3; *Dinkel | : Getreideart: | Afzuczei* d18 (*Triticum spelta* L. tikriausiai nepriklausė prie įprastinių Mažosios Lietuvos žiemkenčių javų, todėl pavadinimu paimtas žodis, kuriuo anksčiau gal te-vadinta tos pačios varpinių šeimos artima giminaitė vasarojaus piktžolė *Lolium te-mulentum* L. – pora kitų žinomų *ašučiai* šaltinių fiksuoja tik tokį vartojimą greti-moje Užnemunėje); *Durchprügeln. nupleikti* ir betarpiškai po šio straipsnio dar *Durchräuchern persmilkiti* d35. Vienur jau buvusių atliepinių virtinė pratęsiama pieštuku prirašytu kableliu ir žodžiu *viela: Draht Drotas, Drotwa, Struna, Siulas, Wiela* B¹ d23 (plg. *Draat ... Siulas. Sc: Kurpju. B 357*). Naujame straipsnyje *Däh-misch | : stupidus : | fwaigas*. B¹ d2 pieštuku išbrauktas (trimis įžambais brūkšne-liais) atliepinys *fwaigas* ir prirašytas *pufpaik's*.

Nė kiek nevengdamas vokiečių kalbos žodžių užrašymu nutolti nuo B, tuo pat metu B¹ autorius lietuvių kalbos žodžius stengiasi rašyti tiksliai taip, kaip buvo ra-dęs savo pirmtako žodyne. Kadangi bemaž visa, kas lietuviška, imta iš B, sunku įžvelgti kokius nors B¹ pagrindinio lietuviško teksto specifinius rašybos (iš dalies kartu ir fonetikos) bruožus. Šiokiu tokiu grafikos skirtumėliu galima laikyti *ē* vartojimą vietoj B įprasto *è*. Prie *o* ir *uo* maišymo pavyzdžių, perimtų iš B, dar prisideda *apdū-wanoti* (s. v. *Belohnen*) B¹ b33 vietoj *Apdowanoti* B 216, *jūti* (s. v. *Herum reiten*) B¹ h48 vietoj *jóti* B 687, *wažoti* (s. v. *Herum fahren*) B¹ h47 vietoj *wažūti* B 686 ir t. t. (ypatingesnis atvejis yra *Zalininks* s. v. *Gärtner* B¹ g3 vietoj *žolinink's* B 524). Rečiau vietoj redukuoto galūnės balsio rašomas apostrofas, plg. *matyt ... Kiems* (s. v. *Hahn*) B¹ h6 vietoj *matyt' ... Kiem's* B 621, kartais pasirenkama pilnoji galūnė, plg. *Szim-tas* (s. v. *Hundert*) B¹ h89 vietoj *Szimt's* B 732. Vietomis virš balsių papildomai ra-šomas akūtas, bet gal be aiškesnės paskirties, plg. *Kópúftai* (s. v. *Hauptkohl*) B¹ h23 vietoj *Kopuftai* B 643.

Pagrindiniame tekste pasitaiko šiek tiek klaidų. Vienas kitas iškraipymas perimtas iš B, pvz.: *Bräutigamsmutter. Anyta, Anczyta*. B¹ b82 (plg. ... *Anczyta* B 286); *Häfte Kulße, Szaulis* B¹ h85 (plg. ... *Szaulis* B 728). Tačiau daugiau jų yra atsiradę perrašant, pvz.: *Apiedainumas* B¹ b27 vietoj *Apiedairummas* B 210 (čia tikriausiai suklaidino B savotiškai parašyta *r*, dar sujungta viršuje su *u*), *Dagutykte* B¹ d3 vietoj *Daggutykle* B 319, *Kultys* B¹ h76 vietoj *Kullys* B 718, *Raujôs Menü* B¹ h42 vietoj *Rujos Menü* B 674, *waikßoti* B¹ h49 vietoj *waikßezioti* B 687. Dėl papildytų atliepinių formos šlubavimo buvo jau užsiminta; galima pridurti dar porą pavyzdžių, kur daugiau ar mažiau įtartinas kamiengalis: *Holzkohe Angla* B¹ h82 (B tokio straipsnio nėra, tik plg. *Kohl... Anglis* B 807), *Hühnermist Wißt-Szúdas* B¹ h86 (plg. *Hühner Dreck Wißt' Szudis* B 728).

Retkarčiais pasitaiko puslapių, kur vienas bei kitas straipsnis ta pačia pagrindinio teksto rašytojo ranka įrašytas dešinėje pusėje, skirtoje vėlesniems papildymams. Palyginus tokius dvipusius straipsnius su B, matyti, kad jų ten jau būta. Vadinas, tai ne kokie savarankiški papildomieji straipsniai, o tokie, kurie dėl neapsižiūrėjimo nebuvo iš sykiu įrašyti deramoje alfabetinėje vietoje. Vieni intarpai rašalo intensyvumu nesiskiria nuo kairėje esančio pagrindinio teksto (ir veikiausiai rašyti tuo pačiu prisėdimu), plg. du *Dach* straipsnius B¹ d1 (iš B 318), *Dä^mern pritemti* B¹ d2 – *Demmern pritemti* B 343); kiti rašyti tamsesniu rašalu (ir matyt kiek vėliau), plg. *Destilliren perdéginti, Watką degti, perléifti, tékint, perdegiti*. B¹ d13 – *Distiliren Perdeginti, Watka degti, Perleifti. Tekint, perdegiti*. B 354 (B¹ d13 tuo pačiu juodu rašalu kairėje pusėje, šiaip čia rašytoje rusvu rašalu, prie normalioje vietoje esančio *Destillateur*, iš sykiu tikriausiai palikto be vertimo, prirašyta *Tekintojis*; plg. *Distilirer Tékintojis*. B 353). Panašių intarpų vis dėlto nedaug. Dar turint galvoje, kad beveik visiškai nėra išbraukimų, taisymų, visur rašyta tvarkingai ir aiškiai, galima spėti, kad išlikusio rankraščio pagrindinis tekstas veikiausiai yra perrašytas iš kokio ankstesnio, juodraštinio varianto, o ne pirmą kartą čia surašytas, betarpiškai remiantis B, iš sykiu jį perredaguojant bei priderinant prie kokio kito (naujesnio) vokiečių kalbos žodyno registro.

Dabar sunku pasakyti, kodėl autorius, su tokiu plačiu užmoju parengęs žodyno apmatų, turėjo sustoti pusiaukelėje, dorai nė nepradėjęs taisyti lietuviškosios dalies spragų, taip tankiai dar bolavusių po to, kai buvo išsamiai pasinaudota Brodovskiu. Aišku tikrai, kad tie apmatai vėliau (gal po autoriaus mirties?) buvo patekę į kitas rankas ir kad vėl buvo mėginama darbą tęsti toliau. Tai rodo rankraštyje esantys papildymai, rašysena atsiskiriantys nuo jau apžvelgto pagrindinio teksto. Tie papildymai bemaž visi vienos rankos, išskyrus keletą epizodinių intarpų dar kitokiu braižu.

Palyginti nedaug tėra puslapių ir su pagrindinio papildytojo darbo pėdsakais. Daugiausia papildymų B raidės keliolikos puslapių pluošte, prasidedančiame b34.

Tad pildyti tik gerai pamėginta, ir ne nuosekliai bei visur tolygiai, o atsitiktinai užkliuvusiose vietose. Esami papildymai vis dėlto yra svarbus rankraščinio žodyno komponentas, jų pakanka, kad paaiškėtų pagrindinio papildytojo intencija žodynui suteikti kiek kitonišką pobūdį.

Papildymai labai įvairūs, nevienodos apimties. Daliai užteko tuščios vietos šalia vokiškų antraštinių žodžių toje pačioje kairėje puslapio pusėje, tačiau kitas straipsnis išplėstas tokia daugybe iliustracinių citatų iš biblijos (plg. ypač *Beschließen* B¹ b44 t.), kad pats vienas užima visą papildymams skirtą dešiniąją puslapio pusę, versdamas kitų straipsnių papildymus nukelti į tolimesnį puslapį. Gal pirmiausia papildomi visai be lietuviškosios dalies likę straipsniai. Pavyzdžiui, B¹ b35 priešais bendrą su B straipsnį *Bepflücken* eina iš eilės 16 naujų vienpusių straipsnių, rašytų, kaip ir visas šios raidės pagrindinis tekstas, rusvu rašalu, ir visur, išskyrus vieną *beperlen*, papildytojas juodu rašalu yra prirašęs lietuvišką vertimą (po vieną ar daugiau atliepinių), kartais dar pridėdamas iliustracinių frazių vokiškai ir lietuviškai. Iš tokios rūšies papildymų plg. *Benähen, apsuwu, wau, fūfu, fūti.* b34; *Benachrichtigen, Zinnę dūti, daryti. Benachrichtige mich davon: dūk man Zinnę, Zodi apie tai.* b34 (*Benachrichtigen* be vertimo jau buvo B 217); *Beplaudern | : über etwas: | apfzneckėti ką; applečkėti – Unter sich etwas beplaudern, plečkėti tarp sawęs P.f. 59, 8: βtay jie plėška tarp sawęs.* b36. Tačiau papildytojas neretai plėtė ir dvipusius straipsnius. Dar po vieną atliepinį jo pridėta, pavyzdžiui, straipsniuose *Beobachtung Pilnawojimas; Dabojimas, o, m.* b35 (*Beobachtung Pilnawojimas* sudarytojas paėmė iš B 218); *Berghahn Teterwīnis; Gaidys medinnis.* b39 (plg. *(Berg)Hahn Teterwinnis.* B 222); *Bernstein Gintaras* [čia riba tarp pagrindinio straipsnio teksto ir papildymo], *o, m.*; *Jentaras.* b40 (plg. *Bernstein* vid *Brestein Gintar's.* B 223); *Besparen užlaikyti, užgnaužęs laikyti, apspuloti* b48 (plg. *Bespaaren Užlaikyti.* B 233; tad šis straipsnis plėtotas per du sykius: jau sudarytojas buvo pridėjęs *užgnaužęs laikyti*). Yra labiau išplėstų straipsnių, turinčių pridėtinių žodžių junginių, ištisu pasakymų. Rašant dešinėje pusėje, ne sykį tarsi nebepaisoma jau esančio kairėje glausto straipsnio, vėl pradedama antraštiniu žodžiu ir pateikiamas iš esmės naujas, savo straipsnis. Retkarčiais pridėdamas koks sodresnis gyvosios kalbos žodis ar posakis; pavyzdžiui, straipsnyje *Benafchen* b34, kiek pakeitus jau sudarytojo perrašytą iš B 217 trijų atliepinių eilę, dar pridurta: *apfsmilauti – die Katze hat das Fleisch benafcht, Kate apfsmillojo Mēsq.* Tačiau labiausiai orientuojamasi į biblijos kalbą.

B¹ sudarytojas, kaip jau sakyta, buvo gana ryžtingai pasukęs žodyno supasaulietinimo linkme, atsisakydamas didesnės dalies tų bibliinių elementų, kurių pramaisomis su vėliau išgarsėjusiais tautosakiniais frazeologizmais apstokai turėjo B. Kad sudarytojui biblijos kalba iš tiesų rūpėjo ne per daugiausia, dar matyti iš esamų biblijos citatų: jos paprasčiausiai nurašytos iš B, nepasitikrinus pačioje biblijoje,

nepriderinus, kur buvo reikalinga, prie naujesnio cituojamosios vietos vertimò. Pavyzdžiui, šalia *Hürde* B¹ h87 tiksliai pakartojama iš B 733 paimta šešių atliepinių virtinė, kurią baigia *Buda Num 32, 24*; tačiau tiktai Kvanto (Berento) 1735 m. biblijoje (QuB), kuria rėmėsi B, toje vietoje yra *Taigi kurkite miestus, sawo waikams, ir budas sawo galwyams*, o vėliau, pradedant Šimelpenigio 1755 m. biblija (SchmB), verčiama kitaip: *Taigi kurkite miestus, sawo waikams, ir bėtras sawo galwyams* – taip ir Rėzos biblijoje 1816 m. (RB¹), 1824 m. (RB², tik čia ... *galwijams*). Panašiai su *Harte Arbeit tytweiks Darbs Exod 6, 9*, B¹ h17 iš (*Har*)te *Arbeit tytweik's Darb's Exod 6, 9* B 637 (s. v. *Hart*): ankstesnio junginio *darbù tytweikù* (QuB, SchmB) vietoje Rėzos biblija (RB¹, RB²) jau turi *funkù darbù*. Vienur, beje, biblijos citata *aplunkuÿ lenktisfi Jof 15, 10. c. 16, 6* B 687 (s. v. *Herumb*) perdirbama į *aplinsk lenkti Jof 15, 10* B¹ h48 (s. v. *Herum lenken*), bet tai ne derinimasis prie naujesnio vertimo (visi biblijos leidimai nuo QuB iki RB² turi vis tą patį *lenkiafi aplinkuy*), o savavališkas ir nurodytai biblijos vietai vargiai tinkamas pakaitalas. Visai kitoks yra pagrindinio papildytojo santykis su biblija. Jam biblija – svarbiausias papildymų šaltinis. Kur B¹ pradiniam kairiosios skilties tekste prie lietuvių kalbos atliepinių buvo tik biblijos atsakančių vietų nuorodos (kaip ir B), dešinės skilties prierašuose (juodu rašalu) ne sykį atsiranda tų vietų citatos vokiškai ir lietuviškai (pvz., s. v. v. *Berathen, Berauben, Beschlagen*). Biblijos citatų pasirodo ir ten, kur pradžioje mėginta išsiversti net be nuorodų – jos vienur sudarytojo tyčia praleistos, kitur jų neturėjo nė B (pvz., s. v. v. *Bemühen, Bequem*). Lietuviškai cituojama veikiausiai iš Rėzos biblijos (gal RB¹).

Pagrindinis papildytojas rėmėsi ir kitokiais rašytiniais šaltiniais. Plėsdamas straipsnį *Befitzen* b47t., po paskutinės citatos iš biblijos (Obad. I, 17), iliustruojančios *apgyventi* vartojimą, jis dar priduria skliausteliuose: (*Mielke noch: ukij', sėdmi*). Tai paimta iš spausdinto (1800) Milkaus žodyno štai šio straipsnio: *befitzen etwas, Turrù Sėdmi, Ukij', Paweldėju, Gen. XV, 7. Apgyvenu, Abad. I, 17. Waldau. MŽ II 87*. Tikriausiai ir daugiau kur pasinaudota MŽ, nors panašios nuorodos nepridėta; pavyzdžiui, vargiai galima abejoti dėl straipsniui *Bestreiten* skirtų papildymų šios baigiamosios dalies kilmės: *Nicht bestreiten können, ne aprópiti; diddi Kásni apžójo, o ne gal apryti (Sprüchw.) B¹ b 51, plg. bestreiten nicht können, Ne aprópiju, Diddi Káfni apžójo, o ne gal praryti. MŽ II 90*.

Šalia straipsnio *Beschämen apgėdinti Ruth 2, 15* (tai paimta iš B 225, praleidus ten buvusią dar vieną biblijos nuorodą), kur pieštuku pažymėta *Don. I, 105*, dešinėje pusėje juodu rašalu prirašyta ne tik biblijos citatų (iš jau nurodytos vietos ir iš kitur), bet ir Donelaičio „Metų“ eilutė: *Geigen und Glockengetöne sie müssen beschämet dir schweigen: Smukai taw ir Kanklys tūr fu Gėda nutilti Donalit I, 105* B¹ b42t. Iš vokiško vertimo ir dar iš to, kad ši eilutė laikoma 105 „Pavasario linksmy-

bių“ eilute, o ne 106, matyti, kad cituojama ne iš rankraščio, o iš Rėzos (1818 m.) leidimo².

Vienas iš savotiškesnių B bruožų yra, kaip žinia, tai, kad šiame žodyne šen bei ten nukrypstama į platoką pačių pavadinamųjų dalykų aprašymą. Dalis tokių aprašymų (vokiškai), tik paprastai šiek tiek pagedaguotų, yra perkelta ir į B¹ (pvz., s. v. *Holz* h81 aiškinamos žodžiais *Riekles* ir *Benduga* vadinamos realijos). Poroje vietų ta linkme toliau plėtoti žodyną yra mėginę ir B¹ sudarytojas su pagrindiniu papildytoju. Vienur, iš B 651 nurašytame straipsnyje *Heerd*, prie jau esamų atliepiinių *Ugniės Wieta* (B buvo *Ugne Wieta*, tad veikiau *ugniavieta*), *Pėlenas*, *Kukne* pridėdamas *Kamins* ir dar atskirai įterpiama tokia etnografinė pastaba (atribota išpėjama abreviatūra NB NB): *Die Litthauer haben eigentlich keinen Heerd | : was schon daraus erhellet, daß sie keine besondere Beneñung für diesen Gegenstand haben: | ; sondern bei ihnen ist im Schornsteine ein Loch gegraben, in dem das Feuer brennt. Ueber demselben hängt an einer eisernen Kette, die an einer in beträchtlicher Höhe über dem Feuer im Schornsteine eingemauerten hölzernen Stange befestigt ist, ein Kessel, in welchem sie ihre Speisen zubereiten. Hier ist auch in den Herbstabenden | : wenn es noch nicht sehr kalt ist: | der gewöhnliche Versammlungsort der Hausgenossen, wo sie rund um das Feuer auf hölzernen Klötzen sitzend sich mit Handarbeiten beschäftigen.* B¹ h32. Žodyno charakteristikai ypač svarbi kita etnografinė vieta — savotiška neakivaizdinė diskusija tarp Brodovskio, B¹ sudarytojo ir pagrindinio papildytojo, koks gi valgis iš tikrųjų vadinamas *čiulkiniu*. B 619 s. v. *Haber* buvo taip aiškinama (dar būtiną tikslinimą, ypač raiškos išlyginimą bei galutinę stilizaciją tikriausiai palikus vėlesnei redakcijai): — *Mehl. Awiziu Miltai, Czulkinjys prop vocat^{ur} Wenn die Hoch Pohlen von Haber Mehl und Waßer ein Teig machen und solchen roh eßen, ungekocht. item Miltene beßer. Czulkinjys heist am besten gekochte Erbsen mit Mohn im Stampft gestampfft und den gegeßen* [išretintieji lie. žodžiai nedrąsiai pabraukti tamsesniu rašalu, tad veikiausiai vėliau]. Tai savaip interpretavus ir pertvarkius, B¹ h5 pagrindiniame tekste atsirado toks atskiras straipsnis: *Hafermehl Awiziu Miltai, Czulkinjys. NB NB Czulkinjys heißt eigentlich: [toliau eina viršum eilutės rašytas intarpas das Gericht Litthauer, welches aus] gekochte Erbsen mit rohem Mohn in einer Stampfe zusammenstampft, besteht. — Im russischen Litthauen nent man Czulkinjys einen Teig, der aus Hafermehl und Wasser bereitet, und dann roh gegessen wird.* Ties šiuo straipsniu dešinėje pagrindinio papildytojo ranka kiek juodesniu rašalu prirašyta: *Der Verfasser des Manuscripts scheint hier das Wort Czulkinjys mit Szuppinis verwechselt zu haben, mit welchem letzteren allerdings die Litthauer noch jetzt das Gericht beñeñen, welches aus dem Staubmehle*

² Das Jahr in vier Gefängen, ein ländliches Epos aus dem Litthauischen des Christian Donaleitis, genannt Donalitus, in gleichem Versmaß ins Deutsche übertragen von D. L. J. Rhefa. — Königsberg, 1818, p. 6 t.

von der Hafergrütze und Wasser bereitet, und dann in Gestalt von Klößen roh gegessen wird. — Der Czulkinys, welcher noch jetzt [viršum eilutės rašyta ir įterpta auch hier] genau so bereitet wird, wie der Verfasser meint, daß es im russischen Litthauen geschähe, ist bei den Litthauern dieser Gegend eine gewöhnliche Fastnachtspeise. Svarbiausias skirtumas tarp B ir B¹ (pagrindinio teksto) čia tas, kad reikšmė „tešla iš smulkių avižinių miltų (kruopų pamilčių)“ (abejur iškeliamą šalia neva tikresnės bei tinkamesnės „virti žirniai, grūsti su aguonomis“) B¹ kažkodėl visai kategoriškai priskiriama Didžiajai Lietuvai. Papildytojas įtaria, kad reikšmė „virti žirniai, grūsti su aguonomis“ atsiradusi, rankraščio autoriui *čiulkinį* supainiojus su *šiupiniu*, o reikšmę „tešla ...“, autoriaus nukeltą į Didžiąją Lietuvą, laiko įprastine čionykščiams (t. y. Mažosios Lietuvos) lietuviams. Įsidėmėtina, kad papildytojas čia aiškiai atsi-riboja nuo B¹ pagrindinio teksto sudarytojo, tad nelieka jokios abejonės, kad tai skirtingi asmenys ir kad esamą braižo nesutapimą tikrai negalima aiškinti sudarytojo rašysenos pasikeitimu per tą laiką, kuris skiria papildymus nuo pagrindinio teksto. Ir štai dar kas: papildytojas polemizuoja tik su B¹ sudarytoju, vadindamas jį autorium ir nepasitikrindamas, kaip rūpimas dalykas aiškinamas B, tad labai galimas daiktas, kad B¹ jis laikė visiškai savarankišku žodynu, ničnieko nežinodamas apie glaudžią sąsają su B.

Papildymų ir taisymų, priklausančių dar kitai, trečiajai, rankai, labai nedaug, ir bemaž visi jie išlikusio rankraščio pačioje pradžioje, B¹ b1 (viršutinėje puslapių dalyje). Pirmiausia dar prieš pirmąjį pagrindinio teksto straipsnį alfabetiškai dera-moje vietoje pridėta pora naujų straipsnių: *Baake ein Zeichen für die Schiffer an der See. Bākas t. e. Ženklas Akrutininkams pri juro Kranto pastatytas; Baal (Herscher) der Name einer Syrischen Gottheit. Baalas, o. m.* (toliau dar keletas žodžių junginių vokiškai ir lietuviškai su šiuo bibliiniu vardu, prie vieno pridėta ir biblijos nuoroda). Toliau eina paredaguotas ir gerokai išplėstas buvęs pirmasis B raidės strai-psnis: *Baar*, [viršum eilutės papild. įrašyta vom], *Geld* [viršum papild. įrašyta ir nurodyta įterpti *gebraucht*], *gatawi Pinnigai*. [pastarojo žodžio, parašyto, kaip ir visas pagrindinis šios vietos tekstas, rusvu rašalu, antroji *i* perbraukta skersiniu juo-du brūkšneliu, vadinasi, papildytojo ištaisyta į *į*; tolesnė straipsnio dalis ištiesai pri-klauso papildytojui:] *Mit baarer Münze bezahlen, gatawais Pinnigais užmokėti. Alles für baare Münze annehmen. Sprüche. Wislab wieriti.* Po šiokių tokių taisymų bei nežymių papildymų dar viename kitame straipsnyje, šalutinio pildytojo ilgiau apsisotą prie straipsnio *Bach*. Šio straipsnio pirmoji eilutė buvo tokia: *Bach Uppe, ês Exo 7, 19. — Uppélis, lio Lev: 11, 9*; naujojo redaktoriaus čia išbraukta *Uppe, ês Exo 7, 19* ir viršuje parašyta *Bächlein*, o ties eilutės pabaiga dešinėje prira-šytas toks intarpas: *Uppuželis eigtl. Flüßchen. S. Rhéf. Dain., S. 48. Téka Uppuželij' czyftas Wandanelis. In dem Bächlein fließt reines Wasser.* Antroje eilutėje pa-liktas tik pirmasis žodis *Paupys, io* — (dar viršuje užrašius *p*, t. y. ištaisius į *Paup-*

pys), išbraukti kiti du žodžiai *Tekme, ês*. — *Eumena, ôs* ir įrašyta viršuje bei dešinėje: *sofern er sich in einen Strom ergießt. Szaltinnis, io, Szaltinnátis, aczio [...] auch für Quelle überhaupt gebraucht. S. Rhesf. Dain. S. 172.* Trečia eilutė *Bächlein Uppelēlis, ēlio* visai išbraukta. Nėra abejonės, kad čia cituojamas jau spausdintas (1825 m.) Rėzos dainų rinkinys, ne rankraštinis, plg.: *Téka Uppuželij' || Czjstas Wandenélis* ir šių poros eilučių vertimą *In dem Bächlein fließet || Helles, reines Wasser*³ (*F 137–6*, lp. 123 prasidedančiame rankraštiniame rinkinyje ta daina ėjo pirmiausia; lietuviškas tekstas, tiesa, toks pat, tik tai *Czjstas* ne su *y* parašytas, tačiau dar visai kitoks tenykštis juodraštinis vertimas). Tas pats spausdintas rinkinys nurodomas ir antrą kartą: kaip tik 172 p. jame prasideda daina *Szaltinátis*. Atskiru straipsniu einančios eilutės *Bach rauschet Uppelis czurßka* pradžioje dar pridėjęs artikelį *der*, o pabaigoje (po kablelio) *uzia*, trečiasis žodyno rašytojas toliau nebetęsia savo gana energingai pradėto darbo. Iš kitur jam būtų galima priskirti nebent ties straipsniu *Bemerkung* panašiu braižu prirašytą priedą: *Erinnerung, Priménimas. Schriftl. Bemerkung Pazintis priraßytas*. B¹ b34. Šalutiniam papildytojui bei redaktoriui, kaip matyti, rūpėjo dar labiau išplėsti žodyno apimtį ir šaltinių ratą, tačiau intensyviau įsijungti į leksikografijos darbą gal jam sutrukdė tvirtesnių praktinio lietuvių kalbos vartojimo igūdžių stoka.

Dar būtina atskirai pasvarstyti, kas ir kada galėjo rašyti šį žodyną. Nors rankraštis iki šiol specialiau netirtas ir apskritai mažai kam žinomas, tie nedaugelis filologų, kurie jį yra matę ir savo darbuose užsiminę, visi vieningai skiria Liudvikui Rėzai (1776–1840), vadinasi, jau galima kalbėti apie savotiškos tradicinės nuomonės buvimą. Apie Rėzos leksikografijos darbus bene pirmasis bus prašnekęs F. Neselmanas. Praėjus vos keletui metų po Rėzos mirties, Neselmanas, pasiskelbdamas spaudoje, kad rengiās lietuvių kalbos žodyną ir kad jam esanti reikalinga kitų talka, prasitarė galįs naudotis, be kita ko, senesniais Rėzos paliktais rankraštiniais žodynais sykiu su paties velionio keletu tegu ir neypatingai svarbių darbų⁴. Kiek smulkiau tie darbai nurodyti Neselmano žodyno pratarmėje: tai užuomazgoje likę lietuvių kalbos žodyno parengiamieji darbai, tarp kurių esą du vokiečių–lietuvių kalbų žodyno mėginimai; vienas iš jų – tai, matyt, labai išsamaus žodyno pirmieji metmenys, kitas – jo pradžia (tik abu jie neduodą ničnieko nauja)⁵. Beveik nėra jokios abejonės, kad Neselmanas, minėdamas išsamaus Rėzos žodyno pradžia, kaip tik turėjo galvoje čia aprašomąjį rankraštį. Veikiausiai paveiktas Neselmano informacijos, rankraštį Rėzos darbu laikė ir J. Lebedys. Specialiai apie tą žodyną jis nerašė, tik prie skelbia-

³ Rhesfa L.J. Dainos oder Litthauische Volkslieder gesammelt, überſetzt und mit gegenü berſtehendem Urtext herausgegeben ... — Königsberg, 1925, p. 48 (vok. — p. 49).

⁴ Neue Preussische Provinzial-Blätter. 1846, Bd. 2, p. 154.

⁵ Nesselmann G.H.F. Wörterbuch der Littauischen Sprache. — Königsberg, 1851, p. VII.

mų Brodovskio tautosakinių frazeologizmų, pasikartojančių ir B¹, vis pridėdavo sutrumpinimą RzŽ(B), paaiškindamas, jog tai „L. Rėzos sudarinėtas žodynas (pagal J. Brodovskio žodyną)“⁶. Rėzos gyvenimo ir darbų tyrinėtojas A. Jovaišas, plačiau už kitus lietuš ir leksikografinę žymiojo Kuršių Nerijos sūnaus veiklą, tuos vokiečių – lietuvių kalbų žodyno apmatų irgi laikė esant Rėzos, pridurdamas, kad prie tokios išvados galima prieiti „sprendžiant iš rašysenos“⁷.

Rūpimu autorystės klausimu rašysena iš tiesų turi lemiamą balsą. Tačiau pats rankraštis, kaip jau aiškinta, ne vienos rankos, tad nediferencijuotai kalbėti apskritai apie jo rašyseną, tos rašysenos sutapimą ar nesutapimą su Rėzos rašysena nėra kaip. Žodyną, savaime suprantama, nebūtų kliūčių priskirti Rėzai tik tuo atveju, jeigu pagrindinio teksto (ne papildymų) autoriaus rašyseną būtų galima identifikuoti su Rėzos rašysena. Taip, deja, nėra. Gretinant žodyno pagrindinį lietuviškąjį tekstą ir Rėzos dainų autografus, iš pradžių gal ir nesunku susidaryti bendrą išpūdį, kad rašysena gana panaši (iš dalies tai pareina nuo pastangų abejur lietuviškai rašyti rūpestingai, aiškiai, bemaž kiekvieną raidę atskirai). Atidžiau išžiūrėjus į tų pačių raidžių ir jų atskirų elementų rašymą, vis dėlto galima rasti tiek daug ir tokių būdingų skirtumų, kad nelieka jokios abejonės, jog žodyno pagrindinis tekstas rašytas ne Rėzos. Ne vieta čia leisti į detalų rašysenos charakterizavimą. Nebent dar galima pasakyti, kad bene ryškiausiai atsiskiria raidžių *e, l, t, A, G, P, W* rašymas – ta informacija turėtų kiek palengvinti darbą tam, kas ateityje pats norėtų patikrinti iš rašysenos daromų alternatyvių išvadų teisingumą. Žodyno pagrindinio papildytojo rašysena irgi skiriasi nuo Rėzos. Ir tik dėl šalutinio papildytojo rašysenos (tiek lietuviškai, tiek ir vokiškai) galima drįsti tvirtinti, kad tai Rėzos rašysena (apie pastarąją čia pirmiausia sprendžiama iš dainų rinkinio autografo, esančio Lietuvos TSR MA Centrinės bibliotekos rankraščių skyriuje, sign. F 137–6, lp. 123–192). Vadinasi, Rėza – ne autorius, o tikrai visiškai priešokinis žodyno koreguotojas, ryškių savo darbo pėdsakų palikęs vos viename rankraščio puslapyje.

Nežinant B¹ autoriaus, ypač svarbu turėti aiškesnį supratimą bent apie rašymo laiką. Kada prirašyti papildymai, apytikriai leidžia orientuotis juose cituojami šaltiniai. Pagrindinio teksto šaltinių teikiama informacija kur kas mažiau tiksli, tik tiek aišku, kad žodynas rašytas po Brodovskio, ir net nežinia, ar dar XVIII a., ar jau XIX a. pirmoje pusėje. Belieka bene vienintelis būdas mėginti tiksliau nustatyti žodyno sudarymo laiką – ištirti rankraščio popierių, ypač jame esančius vandenženklis. Rašyta vidutinės kokybės šiurkštokame melsvame popieriuje, jo lakštą kartą perlenkus pusiau ir iš tokių dvigubų vienas į kitą sunertų lapų sudarius didesnius ar mažes-

⁶ Smulkioji lietuvių tautosaka XVII–XVIII a. Priežodžiai, patarlės, mįslės / Paruošė Jurgis Lebedys. – V., 1956, p. 48.

⁷ Jovaišas A. Liudvikas Rėza. – V., 1969, p. 54 (čia, p. 53, įdėtas ir aprašomojo rankraščio pavyzdys – H raidės teksto pačios pradžios fotokopija).

nius pluoštus. Lakštų formatas, matyt, nebuvo visai vienodas, vėliau dalis lapų ne-lygiai apkarpyti, tad lapų dydis šiek tiek įvairuoja; kiek dažnesnis jų formatas (cm) 35 × 20 (apie 70 lapų iš 163, D ir H raidžių pluoštai), iš labiau atsiskiriančių dar ga-lima nurodyti 34,1 × 21,5 (vienas iš B raidės pluoštų, F 137–12, lp. 25–37), 36,1 × × 21,3 (I / J raid.).

Dėl vandenženklių skūstis negalima, jų rankraštyje yra ne vienas, bet juos pa-naudoti datavimui ne taip paprasta. Rankraščio popierius veikiausiai visas yra vie-tinės (Rytų Prūsų) gamybos, esami vandenženklių atlasai nė vienas to krašto popie-rius ženklų specialiai ir bent kiek išsamiau nepateikia, tad nelieka nieko kito, kaip ieškoti tokių pat ženklų betarpiškai pačiuose XVIII a. antrosios pusės ir XIX a. pirmosios pusės datuočiuose dokumentuose, o tai jau panašu į adatos ieškojimą šie-no vežime. Pirmasis vandenženklis – dvi stambokos karūnos, išdėstytos vertikaliai viena po kitos, o to paties lakšto kito lapo viduryje – raidė K (šitaip ištisai pirmuo-siuose dviejuose B raidės pluoštuose, F 15–434, lp. 41–52 ir F 137–12, lp. 1–24, be to, ištisai D raidės pluošte, F 137–12, lp. 39–60). Visai identiško ženklo datuo-tuose dokumentuose nepasisekė rasti. Artimiausias iš aptiktų yra Kaukėnų teismo įstaigos vienoje ipotekos byloje (laikoma ji, kaip ir visi kiti toliau gretinami dokumen-tai, Lietuvos TSR MA rankraščių skyriuje, sign. F 14–186), pilkšvo (ne melsvo!) popieriaus lapuose (lp. 118–141), rašytuose 1832 m. Yra dokumentų iš Mažosios Lietuvos tik su viena panašia karūna ir K (pvz., F 14–300, lp. 266 / 267, 1831 m.), taip pat su dviem panašiomis karūnomis, bet kitame lape turinčių po K dar popie-rius dirbtuvės vietos nurodymą TRUTENAU (pvz., F 14–1, 1p. 63 / 140, Vėr-dainė, 1826 m.). Tikriausiai čia visur K yra Trutenavo (netoli Karaliaučiaus) dirbtu-vės savininko bei meistro pavardės pirmoji raidė. Spėjama, kad tokiu čia buvęs Kan-teris, minimas 1796 m.⁸ Vandenženklių, einančių sykiu su įrašu K TRUTENAU ki-tame puslankstyje, Mažosios Lietuvos dokumentuose galima rasti mažiausiai nuo 1795 m. (F 14–437, Juodkrantė; čia sykiu su dviem kiek didelesnėmis karūnomis) iki 1837 m. (F 14–190, 1p. 160 / 163, Kaukėnai; čia su erelioku). Kol kas visai ne-bylus lieka antrasis rankraščio vandenženklis, esantis B raidės trečiajame pluošte – išsiskėtęs erelis, visada, rodos, einantis kartu su neryškiu įrašu GRUN [paskuti-nioji raidė ypač neaiški, gal ir D ar B] MAUER. Trečiasis ir ketvirtasis vandenženk-lis – jie abu eina pakaitomis (be to, tai normalūs, tai atvirkščiai išpinti) G raidės pluošte – tarpusavyje labai panašūs: abejur tik viena kita detale nesutampantis erelis, suporuotas su kito puslankščio viduryje išpintu popieriaus gamybos vietos Viešvilės pavadinimu – arba spausdintinių didžiųjų raidžių WISCHWILL (tai tebūnie trečiojo ženklo svarbiausias skiriamasis bruožas), arba rašytinių mažųjų

⁸ Kohtz H. Papiermacher und Familienforschung mit besonderer Berücksichtigung Ost-preußens. – Ostdeutsche Familienkunde, 1954, 2. Jg., p. 121.

Wischwill (iš to lengviausia atskirti ketvirtąjį ženklą). Lygiai su tokiais pat ir pakaitomis einančiais (normaliais ir atvirkštiniais) dviem vandenženkliais melsvame (ir kokybe nesiskiriančiame) popieriuje yra dainų rinkinys Gefänge, išlikęs (kaip ir B¹) Rėzos archyve (F 137–8, lp. 11–22); prieš tą rinkinį (lp. 10) įrašyta: *Kalninken d^{en} 26 ten Juny 1827 Bedarf Präsentor* (Kalnin(in)kai / Kailininkai – dab. Kālininkai Šilutės raj.). Tokio pat popieriaus su trečiuoju vandenženkliu lakšte 1827 m. Šupinių (?) kaime (buv. Rautenburkio vlsč.) surašyta žemės pirkimo sutartis (F. 14–300, lp. 246 / 247). Trečiąjį ženklą (jo atvirkštinį variantą) taip pat turi melsvo popieriaus lakštas, Vėrdainės klebono 1824 m. suvartotas susirašinėti su Gumbinės valdžia (F 14–1, lp. 38 / 146). Ketvirtąjį vandenženklį, rodos, dar galima teigti esant viename popieriaus lakšte (beveik visai neturinčiame melsvo atspalvio), prirašytame 1831 m. Tilžėje ir išlikusiam tarp Žilių bažnyčios dokumentų (F 14–482, lp. 10 t.). Penktasis vandenženklis – stambokas skėstasparnis erelis (gal truputį įvairuojantis), matomas bemaž visame H raidės popieriuje (iki pat 131 lp.), datuotuose dokumentuose nerastas (jį apskritai sunku identifikuoti: kitame puslakštyje nėra jokio įrašo, o vandenženklių – erelių, neretai nedaug tesiskiriančių tarpusavy, buvo šimtai). Šeštasis vandenženklis – vien raidinis: paskutiniuosiuose H raidės žodžiams skirtuose lakštuose (lp. 140–143) ir I / J raidžių pluošte matyti (bene kiekvieno lapo viduryje) inicialai LZ, tik nė sykių jų nėra normalių: arba Z atvirkščia, arba (kitaip žiūrint) L (tada ji dar atsiduria už Z). Šitai sudarkyto šio inicialinio vandenženkliaus kur nors kitur nepasisekė rasti. Šiaip jau inicialai LZ nereti tiek XVIII a. antrosios pusės, tiek ir XIX a. pirmosios pusės popieriuje, tik paprastai jie būna ne vieni patys, o kaip antrinis vandenženklis šalia kitame puslakštyje matomo kokio nors vaizdinio vandenženkliaus. Vietoj Z kitur nurodoma ir visa pavardė: L ZIESER. Viskas prasideda nuo Liudvigo Cyzerio, 1734 m. Kiautuose įsteigusio popieriaus dirbtuvę. XVIII a. paskutiniaisiais dviem dešimtmečiais ir XIX a. pirmaisiais dviem dešimtmečiais LZ beveik visai dingsta iš Rytų Prūsų rankraščių popieriaus, tačiau trečiajame ir iš dalies ketvirtajame dešimtmetyje vėl smarkiai padažnėja (pavyzdžiui, antriniu vandenženkliu eina: F 14–254, lp. 13 / 14, 1821 m.; F 14–1, lp. 45 / 46, 1825 m.; F 15–149, lp. 132, 136 ir kt., 1827 m.; F 14–1, lp. 86 / 120, 1828 m. ir 93 / 101, 1829 m.; F 15–150, lp. 171 / 172, o sykių čia – lp. 173 – eina vieninteliu lakšto vandenženkliu, 1830 m., kaip ir F 14–190, lp. 114, 125 ir kt., 1832 m.; F 14–374, lp. 150, 1838 m. – šiame vienišame lape inicialai sudarkyti, bet kitaip – atvirkščias L). XIX a. pirmoje pusėje Kiautuose žinomi popierininkai Johanas Liudvigas Cyzeris (1776 – 1837, dirbtuvės savininkas nuo 1799 iki 1837 m.) ir Karlas Fridrichas Liudvigas Cyzeris (1803 – apie 1848)⁹.

⁹ Kohtz H. Op. cit., p. 125.

Iš šešių skirtingų B¹ vandenženklių kol kas, kaip matyti, nustatyti tikslesnę žodyno rašymo datą rimtai padeda tiksliai du, trečiasis ir ketvirtasis, randami 1824–1831 m. Mažosios Lietuvos rankraščiuose. Kiti arba nieko nesako (antrasis ir penktasis), arba teikia nepakankamai apibrėžtą informaciją, tik iš dalies bei nekategoriskai galinčią paremti bendrąją išvadą, kad žodynas veikiausiai rašytas XIX a. trečiajame dešimtmetyje. Išėitų, kad pagrindinį tekstą nuo papildymų skiria visai nedidelis laiko tarpas (daugiausia – keliolika metų).

Apžvelgtas žodynas tegul ir tėra visiškai antraeilis lietuvių kalbos ankstesnių laikų leksikos šaltinis, jo pažinimas esmingai papildo Mažosios Lietuvos senosios rankraštinės leksikografijos istorijos vaizdą.